

पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी व उपाययोजना

रेश्मा शिवाजी कोकणे¹, डॉ. शिवाजी कारभारी ढगे²

¹संशोधक विद्यार्थी, रिसर्च सेंटर ऑफ इकॉनॉमिक्स

पुणे जिल्हा शिक्षण संघ व बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय, सांगवी

²संशोधन मार्गदर्शक, संचालक, कुकडी एज्युकेशन सोसायटी संजीवन पार्क, औंध, पुणे

Corresponding Author – रेश्मा शिवाजी कोकणे

DOI - 10.5281/zenodo.18861337

प्रस्तावना:

भारत हा विविधतेने नटलेला देश असून येथे अनेक भाषा, संस्कृती, परंपरा आणि समाजघटक नांदतात. या विविध समाजघटकांपैकी आदिवासी समाज हा एक अत्यंत महत्त्वाचा व मूलभूत घटक आहे. आदिवासी समाजाने भारतीय संस्कृतीच्या जडणघडणीत मोलाचे योगदान दिले असले तरी सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दृष्ट्या हा समाज आजही तुलनेने मागासलेला दिसून येतो.

महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी लोकसंख्या लक्षणीय असून पुणे जिल्ह्यातही भीमाशंकर, जुन्नर, आंबेगाव, खेड, मुळशी, भोर इत्यादी भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आदिवासी समाज वास्तव्यास आहे. या समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी केंद्र व राज्य शासनामार्फत विविध आदिवासी विकास योजना राबविल्या जात आहेत. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, स्वरोजगार, निवास, पोषण, महिला व बालविकास यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये या योजना कार्यरत आहेत. तथापि, योजना अस्तित्वात असूनही त्यांच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अनेक अडचणी निर्माण होताना दिसून येतात. योजनांची माहिती लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचत नाही, प्रशासकीय अडथळे, आर्थिक अडचणी, भौगोलिक दुर्गमता, सामाजिक व सांस्कृतिक अडसर यांमुळे अपेक्षित परिणाम

साध्य होत नाहीत. त्यामुळे आदिवासी विकास योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी अभ्यासणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

उद्दिष्टे :

- पुणे जिल्ह्यात राबविल्या जाणाऱ्या आदिवासी विकास योजनांचा अभ्यास करणे.
- योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणींची ओळख पटवणे.
- सामाजिक, आर्थिक व प्रशासकीय अडचणींचे विश्लेषण करणे.
- प्रभावी उपाययोजना व शिफारसी सुचवणे.
- आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी दिशा सूचित करणे.

आदिवासी समाजाचे सामाजिक-आर्थिक विश्लेषण :

पुणे जिल्हा हा महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचा व विकसित जिल्हा मानला जात असला तरी जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाची सामाजिक व आर्थिक स्थिती तुलनेने मागासलेली आहे. जिल्ह्यातील जुन्नर, आंबेगाव, खेड, मुळशी, भोर, वेल्हा आणि इंदापूर या तालुक्यांमध्ये आदिवासी समाज मोठ्या प्रमाणावर वास्तव्यास आहे. या

भागांमध्ये प्रामुख्याने महादेव कोळी, कातकरी, ठाकर, भिल्ल, कोकणा इत्यादी आदिवासी जमाती आढळतात. भौगोलिक दृष्ट्या डोंगराळ व वनक्षेत्रांनी व्यापलेल्या भागात वस्ती असल्यामुळे विकासाच्या मुख्य प्रवाहाशी त्यांचा संपर्क मर्यादित राहिला आहे. लोकसंख्येच्या दृष्टीने पाहता पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या लक्षणीय टक्केवारीत आहे. आदिवासी समाजाची वाढ मुख्यतः ग्रामीण भागात आढळते. संयुक्त कुटुंब पद्धतीचा प्रभाव अद्यापही अनेक ठिकाणी दिसून येतो. कुटुंबाचा प्रमुख पुरुष असला तरी महिलांचा घरगुती व आर्थिक कामांमध्ये मोठा वाटा असतो. तथापि, निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग मर्यादित असल्याचे चित्र आढळते. शैक्षणिक स्थितीचा विचार करता आदिवासी समाजात प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार काही प्रमाणात वाढलेला दिसतो. शासनाच्या विविध शैक्षणिक योजनांमुळे शाळांमध्ये प्रवेशाचे प्रमाण वाढले असले तरी माध्यमिक व उच्च शिक्षणाच्या पातळीवर गळतीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर आढळते. आर्थिक दुर्बलता, शिक्षण संस्थांपर्यंतचा लांबचा प्रवास, पालकांची शिक्षणाबाबतची मर्यादित जाणीव आणि घरगुती जबाबदाऱ्या ही त्यामागील प्रमुख कारणे आहेत. त्यामुळे उच्च शिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. आर्थिक स्थितीच्या बाबतीत आदिवासी समाज प्रामुख्याने शेती, मजुरी, वनउत्पादन संकलन आणि अल्प स्वरोजगारावर अवलंबून आहे. बहुसंख्य आदिवासी कुटुंबांकडे अल्पभूधारणा असून शेतीही बहुतांश वेळा पावसावर अवलंबून असते. परिणामी उत्पन्नाचे स्रोत मर्यादित राहतात. रोजगाराच्या स्थिर संधींचा अभाव असल्यामुळे अनेक युवकांना स्थलांतर करावे लागते. शहरांकडे होणारे हे स्थलांतर अनेक सामाजिक समस्यांना जन्म देते. आरोग्याच्या दृष्टीने आदिवासी समाजाला अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. दुर्गम भागात आरोग्य सुविधा अपुऱ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे दूर असणे, तज्ञ

डॉक्टरांचा अभाव, पोषणाचा अभाव आणि स्वच्छतेबाबत अपुरी माहिती यांमुळे विविध आजारांचे प्रमाण अधिक दिसून येते. माता व बालमृत्यूचे प्रमाण काही भागांमध्ये चिंताजनक असल्याचे निदर्शनास येते. शासनाच्या आरोग्य योजनांचा लाभ काही प्रमाणात मिळत असला तरी त्या प्रभावीपणे पोहोचत नसल्याचे आढळते. सामाजिक स्थितीचा विचार करता आदिवासी समाज आजही पारंपरिक रूढी, परंपरा आणि श्रद्धांवर आधारित जीवन जगत आहे. या परंपरांचा समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीवर सकारात्मक परिणाम होत असला तरी काही वेळा त्या शिक्षण, आरोग्य व विकासाच्या मार्गात अडथळा ठरतात. सामाजिक अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि माहितीचा अभाव यामुळे आधुनिक विकास प्रक्रियेशी जुळवून घेणे कठीण जाते.

पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की शासनाच्या विविध विकास योजनांची आवश्यकता आजही तितकीच आहे. तथापि, केवळ योजना अस्तित्वात असणे पुरेसे नसून त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी, जनजागृती आणि स्थानिक सहभाग वाढवणे गरजेचे आहे. या पार्श्वभूमीवर आदिवासी विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी विकास योजना :

आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी केंद्र व राज्य शासनामार्फत विविध विकास योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. या योजनांचा मुख्य उद्देश आदिवासी समाजाचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व आरोग्यविषयक स्तर उंचावणे हा आहे. पुणे जिल्ह्यात आदिवासी विकास विभागामार्फत तसेच इतर संबंधित विभागांच्या माध्यमातून अनेक योजना कार्यान्वित करण्यात आल्या आहेत. या योजनांद्वारे आदिवासी समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. शिक्षण क्षेत्रात

आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती योजना, वसतिगृह योजना, मोफत शैक्षणिक साहित्य योजना तसेच मध्यान्ह भोजन योजना राबविल्या जात आहेत. या योजनांचा उद्देश आदिवासी विद्यार्थ्यांचे शाळेतील नावनोंदणीचे प्रमाण वाढवणे, शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी करणे आणि उच्च शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणे हा आहे. पुणे जिल्ह्यातील अनेक आदिवासी भागांमध्ये वसतिगृहांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. तथापि, काही ठिकाणी अपुऱ्या सुविधा आणि प्रशासनातील अडचणींमुळे अपेक्षित परिणाम साध्य होत नाहीत. आर्थिक विकासासाठी स्वरोजगार योजना, स्वयंरोजगार प्रशिक्षण कार्यक्रम, बचत गट योजना तसेच आर्थिक सहाय्य योजना राबविल्या जात आहेत. या योजनांचा उद्देश आदिवासी युवक व महिलांना स्वावलंबी बनवणे आणि त्यांना उत्पन्नाची स्थिर साधने उपलब्ध करून देणे हा आहे. पुणे जिल्ह्यात महिला बचत गटांच्या माध्यमातून लघुउद्योग, शेतीपूरक व्यवसाय आणि हस्तकला व्यवसायांना चालना देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. मात्र, योग्य प्रशिक्षण, बाजारपेठेची उपलब्धता आणि सातत्यपूर्ण मार्गदर्शनाचा अभाव असल्यामुळे अनेक योजना अपेक्षित यश मिळवू शकत नाहीत.

आरोग्य क्षेत्रात आदिवासी समाजासाठी विविध आरोग्य योजना कार्यरत आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे, माता व बालआरोग्य योजना, पोषण आहार योजना आणि विमा योजना यांचा समावेश यामध्ये होतो. या योजनांचा उद्देश आदिवासी समाजाचे आरोग्य सुधारणे, कुपोषण कमी करणे आणि मातामृत्यू व बालमृत्यूचे प्रमाण घटवणे हा आहे. तथापि, दुर्गम भागांमध्ये आरोग्य सुविधा पोहोचवताना भौगोलिक अडचणी आणि मनुष्यबळाचा अभाव जाणवतो. निवास आणि पायाभूत सुविधा विकासासाठी आदिवासी गृहनिर्माण योजना, पाणीपुरवठा योजना, स्वच्छता अभियान आणि रस्ते विकास योजना राबविल्या जात आहेत. या योजनांच्या माध्यमातून आदिवासी

समाजाला मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. पुणे जिल्ह्यातील काही आदिवासी भागांमध्ये या योजनांचा सकारात्मक परिणाम दिसून येतो, मात्र काही ठिकाणी निधीचा विलंब, अपुरी देखरेख आणि स्थानिक स्तरावरील अडचणींमुळे कामे रखडलेली आढळतात. महिला व बालविकासासाठी विशेष योजना राबविल्या जात आहेत. महिलांचे सक्षमीकरण, स्वयं-सहायता गट, पोषण आहार योजना, अंगणवाडी सेवा आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम यांचा यामध्ये समावेश होतो. या योजनांमुळे आदिवासी महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढत असून त्यांचा सामाजिक सहभाग वाढण्यास मदत होत आहे. तरीसुद्धा, सामाजिक रूढी, अशिक्षण आणि माहितीचा अभाव यांमुळे महिलांचा सहभाग अपेक्षेप्रमाणे वाढलेला दिसत नाही.

एकूणच पाहता पुणे जिल्ह्यात आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी सुरू आहे. या योजनांची उद्दिष्टे सकारात्मक असून त्यातून आदिवासी समाजाच्या जीवनमानात सुधारणा घडवून आणण्याची क्षमता आहे. तथापि, योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, लाभार्थ्यांपर्यंत योग्य माहिती पोहोचवणे आणि प्रशासन व समाज यांच्यातील समन्वय वाढवणे अत्यंत आवश्यक आहे. याच पार्श्वभूमीवर पुढील अध्यायात आदिवासी विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणींचा सविस्तर अभ्यास करण्यात येणार आहे.

आदिवासी विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी :

पुणे जिल्ह्यात आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी विविध शासकीय योजना राबविल्या जात असल्या तरी त्यांच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अनेक अडचणी निर्माण होत असल्याचे दिसून येते. या अडचणी केवळ एका स्वरूपाच्या नसून त्या सामाजिक, आर्थिक, प्रशासकीय, भौगोलिक तसेच सांस्कृतिक घटकांशी संबंधित आहेत. या अडचणींमुळे अनेक

वेळा योजनांचे उद्दिष्ट पूर्णत्वास जात नाही आणि अपेक्षित लाभ आदिवासी समाजापर्यंत पोहोचत नाही. आदिवासी विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत येणारी सर्वात महत्त्वाची अडचण म्हणजे माहितीचा अभाव. अनेक आदिवासी कुटुंबांना शासनाच्या विविध योजनांची पुरेशी माहिती उपलब्ध नसते. योजना कोणत्या आहेत, त्यांचा लाभ कोणाला मिळू शकतो, अर्ज प्रक्रिया कशी आहे आणि आवश्यक कागदपत्रे कोणती आहेत याबाबत स्पष्टता नसल्यामुळे अनेक लाभार्थी योजनांपासून वंचित राहतात. दुर्गम भागांमध्ये माहिती प्रसाराची साधने मर्यादित असल्यामुळे ही समस्या अधिक तीव्र स्वरूपात आढळते. प्रशासकीय अडचणी देखील योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीत मोठा अडथळा ठरतात. अर्ज प्रक्रिया गुंतागुंतीची असणे, विविध कागदपत्रांची आवश्यकता, कार्यालयांमध्ये वारंवार फेऱ्या माराव्या लागणे आणि निर्णय प्रक्रियेत होणारा विलंब यामुळे आदिवासी लाभार्थ्यांना मानसिक व आर्थिक त्रास सहन करावा लागतो. काही वेळा स्थानिक पातळीवर आवश्यक तेवढे मनुष्यबळ उपलब्ध नसल्यामुळेही योजनांची अंमलबजावणी संथ गतीने होते. भौगोलिक दुर्गमता ही आणखी एक गंभीर अडचण आहे. पुणे जिल्ह्यातील अनेक आदिवासी वस्ती डोंगराळ आणि जंगलांनी वेढलेल्या भागात असल्यामुळे दळणवळणाची साधने अपुरी आहेत. शासकीय कार्यालये, आरोग्य केंद्रे किंवा शैक्षणिक संस्था दूर असल्यामुळे लाभार्थ्यांना योजनांचा लाभ घेण्यासाठी मोठ्या अडचणींचा सामना करावा लागतो. विशेषतः पावसाळ्यात ही समस्या अधिक तीव्र होते.

आर्थिक दुर्बलता ही देखील योजनांच्या अंमलबजावणीत अडथळा ठरते. अनेक योजनांसाठी प्रारंभिक खर्च, प्रवासाचा खर्च किंवा कागदपत्रे तयार करण्याचा खर्च लाभार्थ्यांना परवडत नाही. परिणामी, पात्र असूनही अनेक आदिवासी कुटुंबे योजनांचा लाभ घेण्यास असमर्थ ठरतात. काही योजनांमध्ये अनुदान उशिरा मिळाल्यामुळे लाभार्थ्यांचा

उत्साह कमी होतो. सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक देखील योजनांच्या अंमलबजावणीत अडचणी निर्माण करतात. परंपरागत रूढी, अंधश्रद्धा, शिक्षणाविषयी असलेली उदासीनता आणि बदलांना विरोध करण्याची मानसिकता यामुळे काही वेळा आदिवासी समाज योजनांकडे सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहत नाही. विशेषतः महिलांच्या बाबतीत सामाजिक बंधने आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या यामुळे योजनांचा लाभ घेण्याचे प्रमाण कमी दिसून येते.

याशिवाय, शासन आणि लाभार्थी यांच्यातील समन्वयाचा अभाव ही देखील एक महत्त्वाची समस्या आहे. स्थानिक प्रशासन, ग्रामपंचायत, सामाजिक संस्था आणि आदिवासी समाज यांच्यात योग्य संवाद न झाल्यामुळे योजनांची अंमलबजावणी प्रभावी होत नाही. काही वेळा योजनांचे नियोजन स्थानिक गरजांचा विचार न करता केले जाते, त्यामुळे त्या योजना प्रत्यक्ष परिस्थितीशी सुसंगत ठरत नाहीत.

एकूणच पाहता, पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी बहुआयामी स्वरूपाच्या आहेत. या अडचणी दूर केल्याशिवाय योजनांचा अपेक्षित लाभ आदिवासी समाजापर्यंत पोहोचू शकणार नाही.

परिणाम :

पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या विविध अडचणींचे विश्लेषण केल्यास असे लक्षात येते की या अडचणी एकमेकांशी परस्पर संबंधित आहेत. माहितीचा अभाव, प्रशासकीय अडथळे, भौगोलिक दुर्गमता, आर्थिक दुर्बलता आणि सामाजिक घटक यांचा एकत्रित परिणाम योजनांच्या परिणामकारकतेवर होत आहे. या सर्व घटकांचा एकत्रित विचार केल्याशिवाय योजनांची प्रत्यक्ष स्थिती समजून घेणे शक्य नाही. माहितीच्या अभावामुळे अनेक आदिवासी कुटुंबे योजनांपासून दूर

राहतात. योजना अस्तित्वात असल्याची जाणीव नसल्यामुळे पात्र लाभार्थीही अर्ज करत नाहीत. परिणामी, शासनाने उपलब्ध करून दिलेले निधी आणि संसाधने पूर्णतः वापरली जात नाहीत. याचा थेट परिणाम आदिवासी समाजाच्या विकासावर होतो आणि विकास प्रक्रियेत असमानता निर्माण होते. काही ठिकाणी केवळ माहिती मिळालेल्या मर्यादित लोकांनाच योजनांचा लाभ मिळतो, ज्यामुळे सामाजिक विषमता वाढते.

प्रशासकीय अडचणींचा परिणाम योजनांच्या अंमलबजावणीच्या गतीवर दिसून येतो. अर्ज प्रक्रियेतील विलंब, निर्णय प्रक्रियेत होणारी दिरंगाई आणि निधी वितरणातील अडथळे यांमुळे लाभार्थ्यांचा शासनावरील विश्वास कमी होतो. अनेक वेळा लाभार्थी अर्धवट प्रक्रिया पूर्ण करून पुढे प्रयत्न करणे थांबवतात. यामुळे योजनांचे उद्दिष्ट साध्य न होता केवळ कागदोपत्री अंमलबजावणी झाल्याचे चित्र निर्माण होते. भौगोलिक दुर्गमतेमुळे आदिवासी समाजाला मूलभूत सुविधा मिळण्यात अडचणी येतात. आरोग्य, शिक्षण आणि रोजगाराशी संबंधित योजना प्रत्यक्ष लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यात अयशस्वी ठरतात. दळणवळणाच्या अपुऱ्या सुविधांमुळे लाभार्थ्यांना वेळ, पैसा आणि श्रम यांचा मोठा खर्च सहन करावा लागतो. याचा परिणाम म्हणून अनेक कुटुंबे योजनांचा लाभ घेण्यास अनुत्सुक राहतात. आर्थिक दुर्बलतेचा परिणाम देखील योजनांच्या यशावर होतो. काही योजनांसाठी आवश्यक असलेली प्रारंभिक गुंतवणूक किंवा पूरक खर्च परवडत नसल्यामुळे लाभार्थी पुढे येत नाहीत. अनुदान उशिरा मिळाल्यास आर्थिक अडचणी अधिक तीव्र होतात. यामुळे स्वरोजगार व उद्यमशीलतेची संबंधित योजनांचा अपेक्षित परिणाम साध्य होत नाही. सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांमुळे योजनांचा स्वीकार मर्यादित राहतो. शिक्षणाबाबतची उदासीनता, अंधश्रद्धा आणि पारंपरिक विचारसरणी यांमुळे काही वेळा आधुनिक विकास योजनांकडे संशयाने पाहिले

जाते. विशेषतः महिलांच्या बाबतीत सामाजिक बंधने आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या यांमुळे त्यांचा सहभाग कमी राहतो. परिणामी, महिला सक्षमीकरणाशी संबंधित योजनांचे उद्दिष्ट पूर्णत्वास जात नाही.

या सर्व अडचणींचा एकत्रित परिणाम असा होतो की आदिवासी समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाची गती मंदावते. शासनाच्या विकासात्मक प्रयत्नांमधील अपेक्षित बदल प्रत्यक्ष जीवनात दिसून येत नाहीत. त्यामुळे योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी केवळ धोरणात्मक बदल नव्हे तर अंमलबजावणीच्या पातळीवरही सुधारणा करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

उपाययोजना व शिफारसी :

पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी दूर करण्यासाठी समन्वित व बहुआयामी उपाययोजना राबविणे आवश्यक आहे. केवळ योजना आखणे पुरेसे नसून त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी, सतत देखरेख आणि लाभार्थी-केंद्रित दृष्टीकोन स्वीकारणे अत्यंत गरजेचे आहे. यासाठी शासन, प्रशासन, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि आदिवासी समाज यांच्यात सुसंवाद व सहकार्य निर्माण करणे आवश्यक ठरते. सर्वप्रथम आदिवासी समाजामध्ये योजनांबाबत जनजागृती वाढविणे गरजेचे आहे. ग्रामपातळीवर सभा, मेळावे, कार्यशाळा तसेच स्थानिक भाषेतील माहिती साहित्याच्या माध्यमातून योजनांची माहिती पोहोचवता येईल. सामाजिक कार्यकर्ते, स्वयंसेवी संस्था आणि ग्रामपंचायतींच्या सहकार्याने माहिती प्रसाराची प्रभावी यंत्रणा उभी करता येईल. माहिती सहज, सोपी आणि समजण्यासारखी असल्यास लाभार्थ्यांचा सहभाग निश्चितच वाढेल. प्रशासकीय प्रक्रियांमध्ये सुलभीकरण करणे ही एक महत्त्वाची उपाययोजना आहे. अर्ज प्रक्रिया सोपी करणे, आवश्यक कागदपत्रांची संख्या मर्यादित ठेवणे आणि एकाच ठिकाणी सेवा उपलब्ध करून देणे यामुळे लाभार्थ्यांना मोठा

दिलासा मिळू शकतो. तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करून ऑनलाईन अर्ज, अर्ज स्थितीची माहिती आणि पारदर्शकता वाढवता येईल. यामुळे वेळेचा अपव्यय कमी होऊन प्रशासनावरील विश्वास वाढेल. भौगोलिक दुर्गम भागांतील आदिवासी समाजासाठी विशेष उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. फिरती सेवा केंद्रे, मोबाईल आरोग्य पथके आणि क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांची संख्या वाढविल्यास योजनांचा लाभ थेट लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचविता येईल. दळणवळणाच्या सुविधांचा विकास केल्यास शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगाराशी संबंधित योजनांचा प्रभाव वाढू शकतो. आर्थिक सक्षमीकरणासाठी स्वरोजगार व कौशल्य विकास योजनांवर विशेष भर देणे आवश्यक आहे. प्रशिक्षणासोबतच वित्तीय सहाय्य, बाजारपेठेची उपलब्धता आणि सातत्यपूर्ण मार्गदर्शन दिल्यास आदिवासी युवक व महिलांमध्ये आत्मनिर्भरता वाढू शकते. बचत गट आणि सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून आर्थिक स्थैर्य साध्य करता येईल. महिला व बालविकासाच्या दृष्टीने सामाजिक अडथळे दूर करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. महिलांच्या शिक्षणावर, आरोग्यावर आणि नेतृत्व क्षमतेवर भर दिल्यास कुटुंब आणि समाजाच्या विकासाला चालना मिळेल. महिला सक्षमीकरणाच्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास त्याचा सकारात्मक परिणाम पुढील पिढीवर होईल.

योजनांच्या अंमलबजावणीवर नियमित देखरेख आणि मूल्यमापन करणे ही देखील एक महत्त्वाची शिफारस आहे. योजनांचा प्रत्यक्ष परिणाम तपासून त्यामध्ये आवश्यक ते बदल करणे गरजेचे आहे. स्थानिक गरजांचा विचार करून योजना राबविल्यास त्या अधिक परिणामकारक ठरतील. यासाठी लाभार्थ्यांच्या अभिप्रायाला महत्त्व देणे आवश्यक आहे. एकूणच पाहता, आदिवासी विकास योजनांच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी केवळ आर्थिक तरतूद पुरेशी नसून योग्य नियोजन, प्रभावी प्रशासन, जनजागृती आणि समाजाचा सक्रिय सहभाग आवश्यक आहे. या उपाययोजना प्रभावीपणे

राबविल्यास पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाला निश्चितच गती मिळेल.

निष्कर्ष:

असे स्पष्ट होते की पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी विकास योजनांचा उद्देश समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी असला तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीमध्ये अनेक अडचणी निर्माण होत आहेत. या अडचणी प्रामुख्याने प्रशासनिक गुंतागुंत, अपुरी माहिती, भौगोलिक दुर्गमता, आर्थिक मर्यादा आणि सामाजिक घटकांशी संबंधित आहेत. त्यामुळे अनेक वेळा योजना अपेक्षित लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यात अपयशी ठरत असल्याचे दिसून येते. अभ्यासातून असे आढळून आले की आदिवासी समाजामध्ये योजनांबाबतची जाणीव मर्यादित आहे. माहितीचा अभाव, योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव आणि संवादातील दरी यामुळे अनेक पात्र लाभार्थी योजनांच्या लाभापासून वंचित राहतात. याशिवाय कागदपत्रांची अडचण आणि प्रक्रियेतील विलंब हे घटक देखील अंमलबजावणीतील महत्त्वाचे अडथळे ठरतात. संशोधनातून हेही निदर्शनास आले की शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि आर्थिक विकासाशी संबंधित योजना आदिवासी समाजाच्या जीवनमानात सकारात्मक बदल घडवून आणण्याची क्षमता ठेवतात. तथापि, त्यासाठी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, सातत्यपूर्ण देखरेख आणि स्थानिक गरजांनुसार सुधारणा करणे आवश्यक आहे. केवळ निधीची तरतूद पुरेशी नसून योग्य नियोजन आणि समन्वय आवश्यक आहे.

एकूणच, पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी ओळखून त्यावर योग्य उपाययोजना केल्यास आदिवासी समाजाचा सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकास साध्य होऊ शकतो. हा विकास केवळ आदिवासी समाजापुरता मर्यादित न राहता संपूर्ण जिल्ह्याच्या आणि राज्याच्या विकास प्रक्रियेला बळकटी देणारा ठरेल.

सारांश :

भारत हा विविधतेने नटलेला देश असून आदिवासी समाज हा भारतीय सामाजिक रचनेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासासाठी केंद्र व राज्य शासनामार्फत विविध विकास योजना राबविल्या जातात. महाराष्ट्र राज्यातील पुणे जिल्ह्यातही आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनेक योजना अंमलात आणल्या जात आहेत. तथापि, या योजनांच्या अंमलबजावणीत विविध अडचणी निर्माण होत असल्याचे दिसून येते. सदर संशोधनाचा उद्देश पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या प्रमुख अडचणींचा अभ्यास करणे व त्यावर योग्य उपाययोजना सुचविणे हा आहे.

वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्राथमिक व दुय्यम माहितीच्या आधारे अभ्यास करण्यात आला असून प्रश्नावली, मुलाखती व शासकीय अहवालांचा उपयोग करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे आढळून आले की प्रशासनिक गुंतागुंत, योजनांबाबत अपुरी जाणीव, कागदपत्रांची अडचण, भौगोलिक दुर्गमता तसेच आर्थिक व सामाजिक मर्यादा या योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीत अडथळे ठरत आहेत. आदिवासी विकास योजनांची परिणामकारकता वाढू शकते. सदर अभ्यासातून सुचविलेल्या उपाययोजना राबविल्यास पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाला गती मिळेल, तसेच शासनाच्या विकासात्मक प्रयत्नांना अधिक बळ प्राप्त होईल.

संदर्भसूची :

1. Government of Maharashtra. (2022). *Maharashtra Economic Survey 2022-23: Social Sector*. Mumbai: Directorate of Economics and Statistics.

2. Ministry of Tribal Affairs, Government of India. (2021). *Annual Report 2020-21*. New Delhi: Government of India.
3. Census of India. (2011). *Primary Census Abstract: Maharashtra*. New Delhi: Office of the Registrar General & Census Commissioner
4. Deshmukh, S., & Kulkarni, R. (2020). Effectiveness of tribal development programs in Maharashtra: A study of Pune district. *Journal of Rural Development*, 39(4), 523–540. <https://doi.org/10.1177/0973005220948321>
5. Patil, V. (2019). Socio-economic impact of self-employment schemes on tribal communities in Western Maharashtra. *International Journal of Social Science Studies*, 7(3), 45–58.
6. Maharashtra Tribal Development Department. (2021). *Annual Progress Report 2020-21*. Mumbai: Government of Maharashtra.
7. National Sample Survey Office (NSSO). (2018). *Employment and Unemployment Survey: Report No. 578*. New Delhi: Ministry of Statistics and Programme Implementation.
8. Kumar, A., & Rao, P. (2020). Awareness and utilization of government schemes among tribal population in India. *Asian Journal of Social Science Research*, 10(2), 88–104.
9. World Bank. (2021). *India – Inclusive Growth of Tribal Communities*. Washington, DC: World Bank. <https://www.worldbank.org/en/country/india/publication/tribal-development>
10. Government of India. (2019). *Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006 – Annual Report*. New Delhi: Ministry of Tribal Affairs.